

III.

Etický rámec výzkumu

1. PREAMBULE

Etický rámec výzkumu formuluje základní pravidla etického chování výzkumných pracovníků a jejich jednání ve výzkumu na základě obecně uznávaných etických norem běžných v této oblasti ve vyspělých zemích. Při jeho přípravě se vycházelo ze zahraničních etických kodexů, chart a jiných materiálů stejně jako z etických principů správné praxe ve výzkumu v České republice. Významně se na přípravě podíleli odborníci z řady institucí uvedených v předkládací zprávě, kteří ovlivnili svými připomínkami jak obsah, tak i rozsah tohoto materiálu. Zdůrazněna byla především neetičnost fragmentace výsledků za účelem dosažení většího počtu publikací.

Dokument má pouze doporučující charakter a měl by plnit inspirující a aktualizující roli při přípravě nebo novelizaci etických kodexů nebo obdobných dokumentů ve vysokoškolském, akademickém i resortním výzkumu.

2. ZÁKLADNÍ ETICKÉ ZÁSADY VÝZKUMU

I)	<i>Svoboda výzkumu a odpovědnost</i>
II)	<i>Respektování názorové plurality a tolerance</i>
III)	<i>Respektování lidské důstojnosti a autonomie při výzkumu</i>
IV)	<i>Transparentnost</i>
V)	<i>Solidarita a spolupráce ve výzkumu</i>
VI)	<i>Prospěšnost a nepoškozování, každé riziko výzkumu musí být vyváženo přínosem</i>

3. ETIKA A VÝZKUMNÝ PRACOVNÍK

Účelem této kapitoly je podpořit vytváření žádoucích standardů chování výzkumných pracovníků a předcházet tak vzniku konfliktních situací mezi jednotlivými výzkumnými pracovníky i mezi výzkumnými pracovníky a třetími osobami (nakladateli, správou výzkumu atd.), konfliktům zájmu, sporům o autorství a v neposlední řadě i napomoci ke zlepšování vztahů mezi výzkumnou komunitou a společností. V dalším textu se hovoří o publikacích a publikování. Aniž je to dále uváděno, jde vždy o vědecká pojednání, která jsou často recenzována a po vydání případně citována jinými autory (viz dále část 3.3.).

3.1. Výzkumný pracovník:

- a) přijímá odpovědnost za preciznost a objektivitu jím prováděného výzkumu (včetně studia a rešerše literatury, navrhování a provádění experimentů, pozorování a publikování získaných výsledků) na základě svých odborných znalostí,
- b) odmítá jakoukoli řídicí i poradní funkci ve správě (včetně účasti v odborných poradních orgánech poskytovatele), administraci a nebo financování výzkumu, pokud existují oprávněné vážné obavy, že osobní, vědecké, profesní, finanční nebo jiné aktivity by hrozily střetem zájmů a mohly tak ovlivnit jeho objektivitu, způsobilost nebo rozhodovací schopnost při vykonávání této funkce,
- c) dělí se o výsledky výzkumu s ostatními členy řešitelského týmu,
- d) nepoužívá vědecké a vědecko-pedagogické tituly, k jejichž získání předložil nebo použil podklady, které prokazatelně získal v rozporu s etickými zásadami¹,
- e) nekryje neetické chování ve svém okolí (viz také kapitola 3.5 bod k), ani nehledá záminky k zastření vlastních pochybení proti principům etiky výzkumu,
- f) jako člen odborných grémií (vědeckých rad, odborných poradních orgánů atd.) se ve svém rozhodování a hlasování v odborných záležitostech řídí výhradně odbornými hledisky,
- g) spolupracuje s etickými komisemi² při plnění jejich úkolů.

3.2. Autorství nebo spoluautorství publikace náleží výzkumnému pracovníkovi, který splnil alespoň jednu z uvedených podmínek:

- a) napsal část rukopisu,
- b) podstatně a profesionálně sám nebo v řešitelském týmu přispěl duševní činností k tvůrčímu procesu vedoucímu k výslednému dílu a nebo ke zveřejnění výsledků činnosti v monografii, odborném periodiku, sborníku nebo prostřednictvím jiného média,
- c) vytvořil návrh strategie výzkumu nebo získal a určil data, z nichž výzkum zásadním způsobem vychází, a tak rozhodující měrou přispěl k dosažení publikovaných výsledků tohoto výzkumu,
- d) spojil ve vyšší celek různá teoretická východiska a tím podstatně ovlivnil kvalitu publikovaných výsledků výzkumu,
- e) vypracoval koncepční model, navrhl hodnocení, podílel se na analýze dat nebo interpretaci výsledků, které podstatným způsobem přispěly k vědecké hodnotě publikace.

3.3. Výzkumný pracovník jako autor nebo spoluautor publikace³:

- a) nedopouští se plagiátorství⁴ - při každém citování jiných autorů uvede odkaz na informační zdroj, přitom při shrnutí poznatků jiného autora vyjádří původní myšlenky

¹ Tento bod byl doplněn na základě několika připomínek vznesených v připomínkovém řízení. Ty odkazují především na kauzy publikované v Aule roč. 13, č. 1 str. 52, ve kterých je nastíněna obtížnost řešení některých záležitostí související s oblastí udělování vědecko-pedagogických titulů právní cestou, o to větší význam má zajištění základních etických norem v této oblasti.

² V souladu s Národní politikou výzkumu a vývoje České republiky na léta 2004–2008, především odstavcem 117, se předpokládá vznik etických komisí v institucích zabývajících se výzkumem. V tomto dokumentu se o zřizování etických komisí zmiňuje kapitola 4, a to především v doporučení v odst. b).

³ Vědeckou publikací dle Wikipedia – the free encyclopedia (http://en.wikipedia.org/wiki/Scientific_paper) je míněn článek publikovaný ve vědeckém časopise, který „obsahuje nové výsledky výzkumu“. Článek může poskytovat i kritický přehled stávajícího stavu výzkumu v příslušné oblasti. Publikace většinou prochází „peer review“ jedním nebo více odborníky za účelem posouzení, zda rukopis publikace je vhodný pro publikaci v konkrétním vědeckém časopise. K zařazení mezi autory publikace opravňuje pouze podstatné intelektuální příspěvek k výsledkům publikovaného výzkumu. Mechanické činnosti (laborantské práce, vkládání dat do databáze, administrativa) nejsou samy o sobě dostatečnými důvody k autorství. Mezi autory by neměly být uváděny ani osoby z důvodu prokázání cti nebo laskavosti, ani nadřízení pracovníci, kteří jinak podmínky pro autorství nesplňují. Jsou-li k tomu oprávněné důvody, mohou být výše uvedení pracovníci zařazení v „poděkování“.

- v dobré víře a bez vědomého zkreslení,
- b) cituje i podstatné práce, které nepotvrzují jeho domněnky a interpretace výsledků,
 - c) objeví-li významnou chybu ve svých publikovaných údajích, provede odpovídající kroky k nápravě chyb v publikaci, jako například vytisknutí errata nebo jiné opravy, stažení publikace nebo jiné náležité kroky,
 - d) zbytečně nevytváří nadbytečné publikace⁵ a nefragmentuje výsledky výzkumu do více publikací na úkor jejich kvality a přehlednosti,
 - e) nezískává citace vlastních prací cestou dohody několika autorů o vzájemných účelových citacích svých prací.

3.4. Výzkumný pracovník v roli vedoucího pracovníka a pedagoga:

- a) si vybírá spolupracovníky a studenty pro práci ve výzkumu na základě nestranného hodnocení jejich intelektuálních, charakterových a v některých případech i kreativních předpokladů,
- b) předává své znalosti, dovednosti a principy dobrého chování ve výzkumu,
- c) klade důraz na kvalitu výuky studentů a totéž vyžaduje od podřízených pracovníků,
- d) rozvíjí nezávislé a kritické myšlení studentů a respektuje jejich právo na svobodné vyjádření názorů na výzkum,
- e) uvádí studenty a podřízené pracovníky mezi autory publikace, pokud jejich tvůrčí práce přispěla k výsledkům zveřejněným v dané publikaci,
- f) podporuje badatelskou i publikační aktivitu svých podřízených pracovníků a studentů i jejich další kvalifikační růst,
- g) neakceptuje ve své působnosti pracovníka dopouštějícího se neetického chování v zařazení, které umožňuje působit na studenty přímou účastí ve výuce, při výchově nebo při výzkumné práci,
- h) důsledně vyvozuje závěry z neetického chování podřízených pracovníků a svěřených studentů,

⁴ Plagiátorství v nejhrubším smyslu je opisování nebo publikace cizích výsledků výzkumu a vývoje. Jakkoliv se takové jednání jeví být málo pravděpodobné, jeho konkrétní příklady existují. Negativní vliv tohoto jednání na studenty může být nedozírný zejména tehdy, je-li tolerováno nejen nejbližším okolím, ale i orgány, k jejichž přímým povinnostem dohled nad etikou náleží. Toto jednání je někdy umožněno nepřijatelnou falešnou solidaritou výzkumných pracovníků jak ve výzkumných organizacích, tak i různých poradních nebo výkonných orgánech správy výzkumu. Neoprávněné poskytnutí práv k publikování vydavateli může být za určitých podmínek dokonce nezákonné.

⁵ Většina autorů vědeckých sdělení a publikací v oblasti výzkumu jsou výzkumní a jiní tvůrčí pracovníci vysokých škol, pracovišť AV ČR a resortních výzkumných ústavů. Jelikož počet publikací je důležitým kritériem hodnocení pracovníků výzkumu a hraje důležitou roli v kariérním postupu na základě rozhodování atestační komise, jsou tito pracovníci přirozeně motivováni k publikování co největšího počtu článků. Tato motivace bohužel přináší eticky problematické publikování nadbytečných článků, které se liší od již publikovaných prací týchž autorů jen minimálně v textu a obsahují tatáž data (byť v jiných výnosech, jednotkách atd.). Název, abstrakt a pořadí autorů se liší mezi původní a „nadbytečnou“ prací jen minimálně. Extrémním případem nadbytečné práce je duplikát původní práce téhož autora.

Za nadbytečnou publikaci se nepovažuje pozdější rozvinutí výsledků uvedených ve sbornících z konferencí a „preprintů“ (kterým může být i krátké sdělení) do regulérní publikace.

Publikace obdobných (tj. nadbytečných) článků je omluvitelná z etického hlediska pouze tehdy, jestliže se autor může oprávněně domnívat, že je to v zájmu čtenářů. Takovým důvodem může být rozšíření okruhu čtenářů (například jazykové mutace). V tomto případě by k publikování obdobných sdělení mělo dojít se souhlasem obou (více) vydavatelů.

Publikaci obdobných (tj. nadbytečných) článků lze tolerovat i v případě, jestliže autor zaslal rukopis do vydavatelství, které po dlouhou dobu dávalo svým chováním vůči předkladateli rukopisu najevo, že jeho práce pravděpodobně nebude nebo nebyla přijata (například jeho dlouhodobá nekomunikativnost). Proto ji autor nabídl k publikování jinému vydavateli, avšak nakonec byla práce přijata v obou vydavatelstvích a vyšla proto dvakrát.

Obecně je psaní nadbytečných prací zavrženíhodné, neboť zdržuje zveřejnění originálních článků a recenzenti často chápající tuto práci jako čestnou a provádějící ji bez nároku na odměnu jsou zbytečně přetěžováni.

- i) dbá na správnou aplikaci pracovně-právních předpisů upravujících vztahy při výkonu závislé práce ve výzkumu.

3.5. Výzkumný pracovník jako posuzovatel, recenzent, hodnotitel nebo oponent:

- a) provádí jemu zadanou recenzní nebo jinou hodnotící činnost osobně,
- b) učiní potřebné kroky k vyjasnění údajů v návrhu publikace, u kterých existuje důvodné podezření, že byly zfalšovány nebo jinak upraveny,
- c) přistupuje k recenzi nebo jinému hodnocení s přiměřenou dávkou důvěry k předkládaným údajům a nezdržuje recenzní nebo jiné hodnotící řízení nadbytečnými požadavky,
- d) neprodlužuje hodnocení výzkumné práce za účelem dosahování vlastní výhody nebo výhody třetí osoby,
- e) nevypracuje stanovisko, jehož závěry by mohly být ovlivněny jeho osobním zájmem, nebo na tuto skutečnost předem jasně upozorní,
- f) nepoužije údaje uvedené v návrhu publikace k jinému účelu než k vypracování recenzního posudku a neposkytne je třetí osobě,
- g) vystříhá se dalších, výše neupřesněných, vědomých konfliktů zájmů,
- h) přistupuje k vypracování expertního stanoviska pouze z oblasti své specializace,
- i) uvádí expertní názor s jasným stanoviskem,
- j) při vypracovávání expertního stanoviska nepodléhá případným vnějším tlakům, které by mohly mít jakýkoliv vliv na podstatu obsahu stanoviska,
- k) při vypracování oponentského posudku, recenze (nebo v jiném hodnocení nebo posuzování ⁶) nebude krýt neetické jednání své i jiných,
- l) posuzuje u návrhu projektu, grantového projektu, výzkumného záměru nebo u jiného návrhu výzkumné činnosti i přiměřenost nákladů hrazených z veřejných prostředků,
- m) respektuje důvěrnost a ochranu duševního vlastnictví obsaženého v hodnocených podkladech.

4. ETIKA A INSTITUCE ZABÝVAJÍCÍ SE VÝZKUMEM

Výzkumné instituce přijímají vlastní etické kodexy, které vycházejí z obecných principů etiky výzkumu, ale obsahují i specifická etická pravidla pro příslušnou oblast výzkumu. Při zachování svobody výzkumné činnosti by měly tyto instituce zavázat své členy a zaměstnance k dodržování příslušných etických pravidel. Výzkumné instituce by měly přijmout zásady projednávání případů domnělého neetického jednání (včetně vymezení případů neetického jednání, stanovení legitimního způsobu projednávání případu, stanovení a vymáhání sankcí). Za domnělé neetické chování lze považovat takové jednání, jehož znaky zadávají důvod domnívat se, že došlo k porušení etických zásad daných tímto etickým rámcem výzkumu nebo jinými obecně uznávanými relevantními etickými normami.

Vedení vědeckých institucí, ve kterých je prováděn výzkum, je odpovědné za vytváření prostředí, ve kterém jsou výzkumní pracovníci podněcováni k dosahování nejvyššího standardu své práce.

Výzkumným institucím se doporučuje:

- a) vypracovat a přijmout vlastní etický kodex vycházející z obecných principů vědecké práce a obecně platných etických principů ⁷,

⁶ Týká se i rozhodování v různých kolektivních hodnotících orgánech.

- b) podle organizační struktury instituce zřídit etickou komisi nebo etické komise sledující dodržování etických zásad a pravidel a zabývající se konkrétními případy nesprávného chování a porušení etiky výzkumné práce ⁸,
- c) stanovit, zda je etická komise ustavena pro celou instituci nebo pro její část,
- d) zveřejnit ustavení etických komisí a náplň jejich činností,
- e) dbát na odbornost, integritu a vysokou úroveň v oblasti etiky výzkumu členů etických komisí, odborných poradních orgánů poskytovatele nebo jiných relevantních orgánů a zajistit veřejný přístup k jejich profesním životopisům a přehledům publikační a jiné odborné činnosti (přitom však musí být respektován zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů, v platném znění),
- f) vycházet z toho, že jakkoliv vysoká odbornost nemůže být důvodem pro výjimky z etických standardů,
- g) předcházet vzniku konfliktu zájmů, a to především vyloučením zaujatého oponenta a prohlášením předsedů i členů hodnotících komisí nebo jiných orgánů s rozhodovací pravomocí o jejich nepodjatosti,
- h) identifikovat v počátku každého projektu výzkumu možné konflikty zájmů a eliminovat je, neboť objektivita výzkumu může být ovlivněna nebo zpochybněna případnými vazbami výzkumných pracovníků na sponzory, klienty apod.,
- i) podporovat rovnoprávnou integraci začínajících pracovníků do výzkumných týmů,
- j) zajistit rovné příležitosti uchazečům o pracovní místa,
- k) zahrnout do etického kodexu relevantní problematiku zaměstnávání, kterou se zabývá Charta evropských výzkumných pracovníků ⁹,
- l) netolerovat v rozhodujících a hodnotících orgánech v působnosti dané instituce osoby, které kryjí, přehlížejí nebo umožňují neetické chování,
- m) respektovat důvěrnost a ochranu duševního vlastnictví,
- n) transparentně a bez konfliktů zájmů spolupracovat s podnikatelskou sférou,
- o) dbát na dodržování etiky při rozdělování finančních prostředků na výzkum,
- p) spolupracovat s veřejností a s orgány veřejné správy, informovat je o cílech výzkumu v instituci, o jeho metodách a možném environmentálním nebo jiném riziku vyplývajícím z tohoto výzkumu.

⁷ Obsah a náležitosti jsou vhodně uvedeny v kapitole Morálně etické aspekty výzkumu a vývoje ve Sborníku podkladů pracovních skupin k tvorbě Národní politiky výzkumu a vývoje České republiky vydaného RVV v roce 1999, str. 139-148, dostupné na <http://www.vyzkum.cz/FrontClanek.aspx?idsekce=612#att>.

⁸ Kde z objektivních nebo technických důvodů není reálné zřídit trvalou etickou komisi, budou zřizovány etické komise ad hoc k projednávání konkrétních případů nesprávného chování a porušení etiky vědecké práce.

⁹ Charta evropských výzkumných pracovníků a Zásady chování pro nábor výzkumných pracovníků - doporučení Evropské komise ze dne 11.3.2005, C (2005) 576 uvádí tyto oblasti: uznávání odbornosti, absence diskriminace, rozvoj kariéry, ocenění mobility výzkumného pracovníka, rozvoj tvůrčího prostředí, stability a trvalého zaměstnávání, poskytování podpory a finančního ohodnocení, přístup ke vzdělávání ve výzkumu a odborný růst, přístup ke kariéřnímu poradenství, práva duševního vlastnictví a spoluautorství, rovnost mužů a žen, řídicí dohled, výzkum a výuka, systém hodnocení a vyrozumívání podřízených pracovníků, stížnosti a odvolání, právo účasti v rozhodovacích orgánech, pracovní podmínky a strategie náboru výzkumných pracovníků.

5. TYPICKÉ PŘÍKLADY PORUŠENÍ ETIKY

- získání účelových nebo jiných prostředků na výzkum a vývoj podvodným způsobem (předstíráním neexistující kvalifikace, dezinformováním o předchozích výsledcích a praxi, vytvářením falešných a zkreslených představ o výsledcích atd.),
- zfalšování výsledků výzkumu nebo jejich prezentace,
- porušování práv z duševního vlastnictví nebo účelová manipulace s nimi uváděním částí textu či faktů jinde publikovaných jinými autory bez odkazu nebo poděkování,
- vědomá nesprávná interpretace výsledků rešeršních studií, pozorování nebo experimentů,
- prezentování fiktivních údajů jako výsledku pozorování nebo experimentu,
- selektivní výběr údajů, především vynechání některých údajů s cílem podpořit předpokládanou hypotézu apod.,
- záměrná nesprávná interpretace výsledků nebo účelové vytvoření zkreslených závěrů na jejich základě,
- takové chování vůči kolegům a kolegyním nebo podřízeným, které je vedeno s cílem ovlivňovat výsledky jejich výzkumu (tím není míněna diskuse k určitému výzkumu),
- záměrné prezentování výsledků jiných badatelů nekorektním a tendenčním způsobem,
- prezentování sebe jako autora nebo spoluautora bez významného přispění k získání, interpretaci nebo zpracování výsledků výzkumu,
- neuvedení autorů, kteří významně přispěli k výzkumu, a naopak uvedení jmen výzkumných pracovníků, kteří se na výzkumu a publikaci nepodíleli vůbec nebo jen minimálně,
- nedbalost při provádění výzkumu,
- neoprávněné získávání osobních údajů při výzkumu předstíráním, že se o osobní údaje nejedná (například kombinací údajů v dotazníku nebo žádostí o vyplnění osobních údajů v příloze k anonymnímu dotazníku),
- nevhodné zacházení s důvěrnými a citlivými informacemi,
- pořizování kopií designu a softwaru bez povolení.

6. ETIKA ZÍSKÁVÁNÍ INFORMOVANÉHO SOUHLASU PŘI VÝZKUMU ZAHRNÚJÍCÍM LIDSKÉ SUBJEKTY

Jestliže je použito v rámci výzkumu zahrnujícího lidské subjekty osobních údajů, je k tomu zapotřebí informovaný souhlas zúčastněných osob.¹⁰ Konkrétní podmínky pro použití těchto údajů při výzkumných nebo s výzkumem souvisejících aktivitách vyplývají ze zákona.¹¹

6.1. Získávání informovaného souhlasu k výzkumu

Při získání informovaného souhlasu jsou účastníci výzkumu informováni odpovědným výzkumným pracovníkem o:

- a) účelu výzkumu, jeho očekávaném trvání a průběhu,

¹⁰ Rovněž k vlastnímu výzkumu zahrnujícího lidské subjekty poskytují zúčastněné osoby informovaný souhlas. Tato záležitost je řešena v Úmluvě o lidských právech a biomedicině, která v České republice vstoupila v platnost 1. října 2001.

¹¹ Zákon č. 101/2000 Sb., o ochraně osobních údajů a o změně některých zákonů, ve znění pozdějších předpisů.

- b) právech účastníků na pozdější odmítnutí účasti ve výzkumu a následcích tohoto odmítnutí,
- c) závažných předvídatelných faktorech, které mohou ovlivnit ochotu účastnit se na výzkumu jako například potenciálních rizicích (všeho druhu), nepříjemnostech nebo negativních účincích,
- d) výhodách vyplývajících z výzkumu,
- e) míře zachování důvěrnosti při výzkumu a využití jeho výsledků,
- f) odměně za účast ve výzkumu,
- g) informačním místě pro otázky týkající se výzkumu a práv účastníků výzkumu.

Zároveň musí být dána příležitost k tomu, aby se mohli účastníci dotazovat a získávat odpovědi na své dotazy.

6.2. Osvobození od informovaného souhlasu k výzkumu

Výzkumný pracovník si nemusí vyžádat informovaný souhlas k výzkumu pouze tehdy, existují-li k tomu zákonné důvody a výzkum nikomu nepůsobí škodu, nepříjemné pocity nebo jinou újmu a zahrnuje:

- a) zatajení některých aspektů sociologického a psychologického výzkumu a některých dalších typů výzkumu (vzdělávací metody, zdravotnictví) po dobu nezbytně nutnou (viz odstavec 6.1. písmena a), d) a případně f),
- b) studium vzdělávacích metod nebo vedení vyučování ve třídě,
- c) anonymní dotazování, přirozené pozorování a archivní výzkum, jehož zveřejnění nepředstavuje žádnou právní ani jinou hrozbu (ztrátu reputace, majetkového postavení nebo zaměstnání účastníka výzkumu).

Obsah:

1. Preambule	1
2. Základní etické zásady výzkumu	1
3. Etika a výzkumný pracovník	1
4. Etika a instituce zabývající se výzkumem	4
5. Typické příklady porušení etiky	6
6. Etika získávání informovaného souhlasu při výzkumu zahrnujím lidské subjekty	6